

Maciej Rak
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
maciej.rak@uj.edu.pl

**„CZWARTA PIRAMIDA” JANA KARŁOWICZA.
KARTOTEKA PIERWSZEGO W DZIEJACH POLSKIEJ NAUKI
SŁOWNIKA ETNOLINGWISTYCZNEGO**

Słowa klucze: Jan Karłowicz, słownik etnolingwistyczny, historia polskiej etnolingwistyki
Keywords: Jan Karłowicz, ethnolinguistic dictionary, history of Polish ethnolinguistics

Uwagi wstępne

Dorobek leksykograficzny Jana Karłowicza obejmuje, jak wiadomo, trzy słowniki: *Słownik języka polskiego* (SW), *Słownik gwar polskich* (SKarł) i *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim* (SWOKarł). Erazm Majewski nazwał je „trzema piramidami” (1904: 24), epokowymi dziełami polskiego językoznawstwa.

Kwerenda (przeprowadzona w czerwcu i lipcu 2017 r.) jednostki Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie skatalogowanej jako *Materiały językoznawcze*¹ ujawniła kartotekę pierwszego słownika etnolingwistycznego (KSEKarł) w dziejach polskiej nauki. Zgromadził ją J. Karłowicz, można więc z pewnymi zastrzeżeniami mówić

¹ Ta jednostka archiwalna (sygn. PAU W I–191a) do 2007 r. znajdowała się w Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie. Za udostępnienie zbiorów bardzo dziękuję dr Ricie Majkowskiej, byłej dyrektor Archiwum Nauki PAN i PAU, i dr. Adamowi Górskiemu, obecnemu dyrektorowi tej instytucji.

o „czwartej piramidzie” leksykograficznej w dorobku tego badacza. W odróżnieniu od trzech pierwszych słowników etnolingwistyczny pozostał w postaci fiszek. Autor nie opublikował go, zajęty m.in. pracami redakcyjnymi nad SW, SKarł i SWOKarł. Żadnego z tych słowników nie zdążył ogłosić w całości, pozostawił jednak mniej lub bardziej dokładne wytyczne. Znali je z pewnością współredaktorzy SW (Adam A. Kryński i Władysław Niedźwiedzki), z kolei w przypadku SKarł Jan Łoś dysponował *Objaśnieniami do słownika gwarowego i Przedmową tymczasową do Słownika gwar polskich*². W metodzie leksykograficznej kontynuatorzy mogli się również zorientować na podstawie wydanych tomów (za życia Karłowicza wyszły 2 z 6 tomów SKarł oraz 2 z 8 tomów SW). Inaczej jest z KSEKarł, nie ma bowiem żadnych wytycznych redakcyjnych. W *Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej* (WEPI) Karłowicz opublikował co prawda 23 hasła³ (część z nich znajduje się też w KSEKarł), ale czy tak miał wyglądać słownik? Tego nie wiadomo.

Celem niniejszego artykułu jest omówienie KSEKarł na tle współczesnych nam dokonań etnolingwistyki⁴, zwłaszcza lubelskiego *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL) oraz moskiewskiego *Славянские древности* (СД).

W czasach, kiedy Karłowicz gromadził kartotekę, nie był znany termin *etnolingwistyka*. Niewątpliwie jednak badania, które prowadził, sytuują się w opisie zależności między językiem i kulturą i z dzisiejszej perspektywy należą do tej dyscypliny. To kolejny dowód, że terminologia, której używamy, jest *de facto* rzeczą wtórną, bowiem podobne do współczesnych badania – jak wynika m.in. z tego przykładu – z powodzeniem prowadzono wcześniej bez terminologicznego uściślenia albo pod innym szyldem.

Pomysły leksykograficzne Karłowicza wyrastają z warszawskiego pozytywizmu (1863–1890). W tym okresie celem językoznawstwa był „opis Polski istniejącej w słowie” (Piotrowski 2010: 605). Karłowicz planował więc wydanie *Wielkiego słownika polskiego* (1876b), który obejmowałby wszystkie poświadczane polskie wyrazy wraz z wariantami. Ostatecznie do realizacji tego pomysłu nie doszło i wyszły odrębne: SW, SKarł i SWOKarł. *Wielki słownik polski* miał dotyczyć słownictwa, z kolei opis polskiej kultury przez pryzmat folkloru słownego i, szerzej, języka to cel, jaki przyświecał słownikowi, po którym pozostały jedynie fiszki.

2 Odpowiednio: sygn. PAU KSG 3604/1899 i PAU KSG 3599/1899.

3 Są to: *Baba* (WEPI VI: 624), *Bazyliśzek* (VII: 203), *Bieda* (VIII: 745), *Bies* (VIII: 783), *Błędne ognie* (VIII: 945–946), *Boginki* (IX: 15–16), *Boruta* (IX: 206–207), *Chochlik* (XI: 733), *Chors* (XII: 325), *Czarnobóg* (XIV: 668), *Dadźbóg* (XIV: 961), *Dobrochot* (XVI: 671), *Dola* (XVI: 734), *Domowy duch* (XVI: 806), *Dziwanna* (XVIII: 670), *Dziw*, *Dziwo* (XVIII: 688), *Dziwożona* (XVIII: 690–691), *Hamboh* (XXVII: 278), *Hennil* (XXVIII: 689), *Homen* (XXIX: 284), *Jarowit* (XXXII: 685), *Jaryło* (XXXII: 687), *Jesse* (XXXII: 912–913).

4 Słownikiem etnolingwistycznym jest także *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* Bernarda Sychty (SGK). Opracowanie to obejmuje tylko jeden region, z tego powodu nie uwzględniłem go w tym zestawieniu.

1. Kartoteka słownika etnolingwistycznego

1.1. Historia kartoteki

KSEKarł powstawała przez ok. 40 lat równolegle z kartoteką SKarł. Pierwszy ogólnogwarowy słownik bazował na materiałach dialektologicznych, folklorystycznych i ludoznawczych, które ukazały się drukiem do 1896 r. włącznie. Karłowicz, wypisując do niego leksemy, przy okazji przygotował fiszki dotyczące polskiej kultury.

Można założyć, że wśród materiałów rękopiśmiennych, które – na mocy umowy między Mieczysławem Karłowiczem a Janem Łosiem⁵, dotyczącej dokończenia SKarł – przywieziono z Warszawy do Krakowa, znalazła się także kartoteka etnolingwistyczna. Po ukończeniu SKarł całość (łącznie z ok. 200 książkami, do których odsyłały fiszki) miała powrócić do M. Karłowicza. Wobec jego tragicznej śmierci w Tatrach 8 lutego 1909 r. rękopisy pozostały w Krakowie. Być może zachowały się dzięki temu – wiadomo bowiem, co stało się z księgozbiorami i archiwaliami warszawskimi podczas II wojny światowej.

Wgląd w spuściznę po Karłowiczu miał przede wszystkim J. Łoś. Testament autora SKarł i umowa, którą podpisał jego syn, dotyczyły jedynie ukończenia słownika gwarowego, co ostatecznie doszło do skutku w 1911 r. W dokumentach nie ma mowy o pracy nad KSEKarł. Wynika z tego, że sam Karłowicz uważał kartotekę za niedopracowaną. Mimo to z inicjatywą opublikowania tych materiałów *in crudo* wystąpił Hieronim Łopaciński (1904: 196–197). Nie doszło to do skutku, co więcej, pamięć o istnieniu kartoteki z czasem zginęła. Prawdopodobnie od ukończenia SKarł, czyli przez ponad 100 lat, nikt do niej nie zaglądał.

Po śmierci M. Karłowicza materiały jego ojca, rękopiśmienne i pomocnicze (w tym wspomniany zbiór książek), pozostały w Akademii Umiejętności i zostały włączone do jej biblioteki.

1.2. Zawartość kartoteki

KSEKarł została umieszczona w dwóch tekturowych pudłach (o wymiarach 255 x 105 x 215 mm), opisanych na grzbiecie jako *Materiały językoznawcze*. Wielkość zasobu fiszek to 0,6 m.b., czyli przeliczając 1 cm = 100 fiszek, jest to ok. 6000 kartek. Większość fiszek ma rozmiar 80 x 150 mm. Na zasób KSEKarł składają się ponadto: 1) wycinki z gazet z podanym dokładnie tytułem gazety, datą i stroną; 2) kartki wyrwane z zeszytu z zapisanymi ręcznie pieśniami; 3) prace drukowane innych autorów. Te dodatkowe elementy mają różne rozmiary, jeśli większe od fiszek, wówczas są tak złożone, że pasują do zasobu.

5 PAU KSG 3312/1904.

Kartoteka z pewnością pierwotnie znajdowała się w innych, przystosowanych do tego pudłach. Orientacja pisma, a także uszkodzenia i przybrudzenia wzdłuż krótszego boku wskazują, że fiszki były przechowywane w pozycji pionowej, a nie jak teraz – poziomej. Można o tym wnioskować także na podstawie ich mechanicznego podziału (nie ma tu żadnego klucza znaczeniowego) na 12 paczek o różnej grubości (od 2 do 11 cm b.) przewiązanych dratwą. Najprawdopodobniej fiszki wyjęto z właściwych pudeł, związane sznurkiem i włożono do pudeł zastępczych.

Fiszki – jak już wspomniałem – były gromadzone przez ok. 40 lat, widać więc działanie czasu – uszkodzenia, nierównomiernie wyblakłe pismo, różny odcień i kolor atramentu, doklejanie kolejnych kartek i zmiany w oznaczaniu źródeł, co pośrednio wskazuje na przyrost prac naukowych.

Przyjrzyjmy się dokładniej fiszkom z hasłem BURZA (fot. 1–5). W kartotece podstawową jednostką jest hasło główne (fot. 1–2) z podhasłami (fot. 3–5), zwykle jest ono objęte okładką z tytułem i numerem. Na fiszce z hasłem głównym w górnym prawym rogu Karłowicz umieścił niebieską kredką oznaczenie B6, a na fiszkach z podhasłem – B6a, B6b, B6c itd. Skróty te należy odczytać w następujący sposób: jest to szóste hasło główne na literę B, z kolei B6a to pierwsze podhasło, B6b – drugie, B6c – trzecie, w razie potrzeby (gdy są jeszcze bardziej dokładne informacje) mamy np. B6aa, B6ab, B6ac... Hasło główne i podhasło łączy wspólny nagłówek, podhasło dodatkowo ma swój tytuł. Na kartce z hasłem głównym, a czasem też z podhasłem, autor KSEKarł umieścił spis zawartości. W przypadku BURZY fiszka główna informuje, że w obrębie hasła znajdują się: Grom, Deszcz, Chmury, Grad, Tęcza, Mgła, Wiatr i Błyskawica. W Gromie mamy precyzyjniej: *huk, głos wielki, cicho, strzała piorunowa, diabeł ciska kamienie, gromnica, bóstwo diabła zabija*. Spis oraz poszczególne podhasła zawierają też odesłania do innych haseł głównych i podhasła, np. przy Deszczu mamy C7 (CZAROWNICA) i W9 (WODA). Podstawowe informacje na fiszkach to skróty źródeł, początkowo zapisywane ręcznie, następnie oznaczane pieczętkami (por. fot. 4–5). Do KSEKarł dołączono 36-stronicowy ułożony alfabetycznie *Klucz znaków i skrótów* (por. fot. 6–7), odnoszący się także do kartoteki SKarł. I tak, np. Kg.Kr 3–50 to: Oskar Kolberg, *Krakowskie*, t. 3, s. 50; AP 14 73: „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”. t. 14, s. 73; W.Jg 84: Zygmunt Wasilewski, *Jagodne. Wieś w powiecie łukowskim, gminie Dąbie. Zarys etnograficzny*, Warszawa 1889, s. 84, a Wa3_507 to odesłanie do „Wisły”. nr 3, 1889, s. 507.

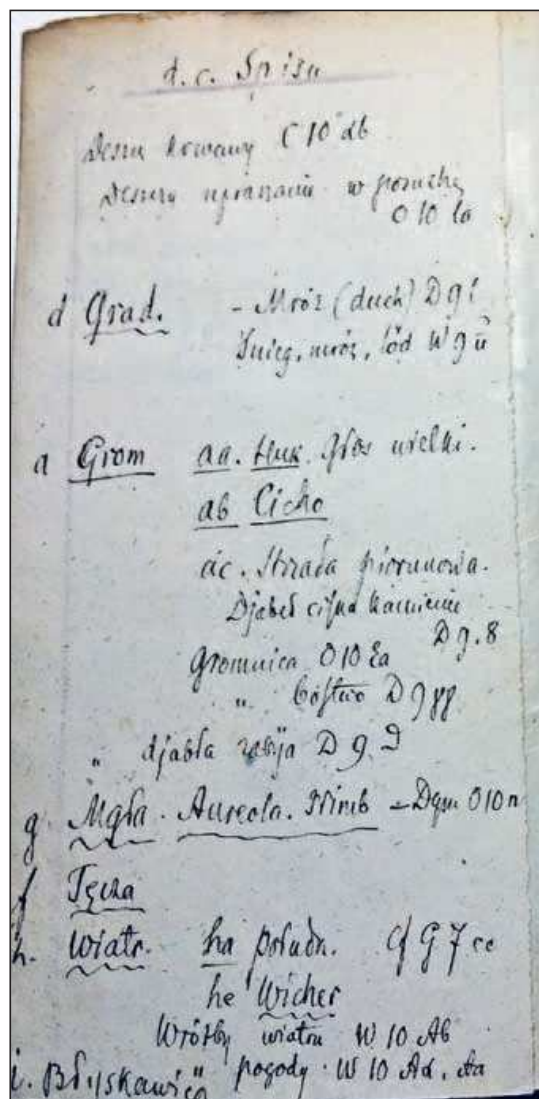
Na niektórych fiszkach (fot. 5) pojawia się znak q znany też z innych prac Karłowicza (por. Rak 2017: 271–272). Oznacza on słowa gwarowe i odsyła do kartoteki SKarł; w wypadku Tęczy są to: *ceta, tancza, tanga, tęga i tąga*. Mały udział w KSE-Karł danych językowych to odzwierciedlenie XIX-wiecznego stanu polskiego językoznawstwa i niewielkiej wiedzy o gwarach, geografii językowej, historii języka i wyrazów.

Kwerenda w kartotece ujawniła ponad 90 haseł głównych (dokładna ich liczba jest trudna do oszacowania, gdyż część z nich ostatecznie zmieniono na podhasła, tak się stało np. z OWCA (O21) włączoną do ZWIERZĄT (por. fot. 8)): BIC, BAR-

WY, BRUDNY – CZYSTY, BURZA, BOGOWIE, BRATOBÓJSTWO, CHOWAĆ, CHWIAĆ SIĘ, CIAŁO, CZAROWNICA, CHLEB, CHOROBY, DAR, DŁUG, DNI, DOM (BUDOWLA), DOM (RODZINA), DRZEWO, DROGA, DUCHY, DUNAJ, DZIECKO, DZWON, EFFIGIE, GOŚĆ, GRY, GRANICE, GWIAZDA, GÓRA, IDIOTA. OPĘTANY, IMIĘ, JAJE, JEDNO, JEŚĆ, KARY, KOŃ, KROWA, KULT, KAMIEŃ, KRAŚĆ, KSIĘGI, KUPNO – SPRZEDAŻ, KOBIETA, KRAJ. OJCZY-
ZNA, KRÓL(OWA), LATAĆ, LITOŚĆ, MUZYKA, MITOLOGIA, MIŁOŚĆ, MA-
SŁO, MIEŚĆ, MLEĆ, METAMORFOZA, MGŁA, MYŚL, NIEBO, OBRAZ, OSZU-
KANY, OWADY, POTWÓR, PRZEWRAĆ, PTAKI, RYBY, ROLNICTWO, ROŚLINY,
ROZBÓJNIK, SĄD, SEN, SŁUŻYĆ, SMOK. LATAWIEC. AJTWARAS, SŁOWO, SMOŁA, SPAĆ, STATKI (WODNE), STRZELAĆ, ŚWIĘCI, ŚMIERĆ, USZANOWANIE, WESELE, WIESZAĆ, WIĘZIĆ, WODA, WOZIĆ, ZIEMIA, ZŁOTO, ZNACHOR, ZWIERZĘTA, ŻYĆ. Niektóre z tych haseł głównych to nad-
rzedne kategorie, np.: ZWIERZĘTA, ROŚLINY.

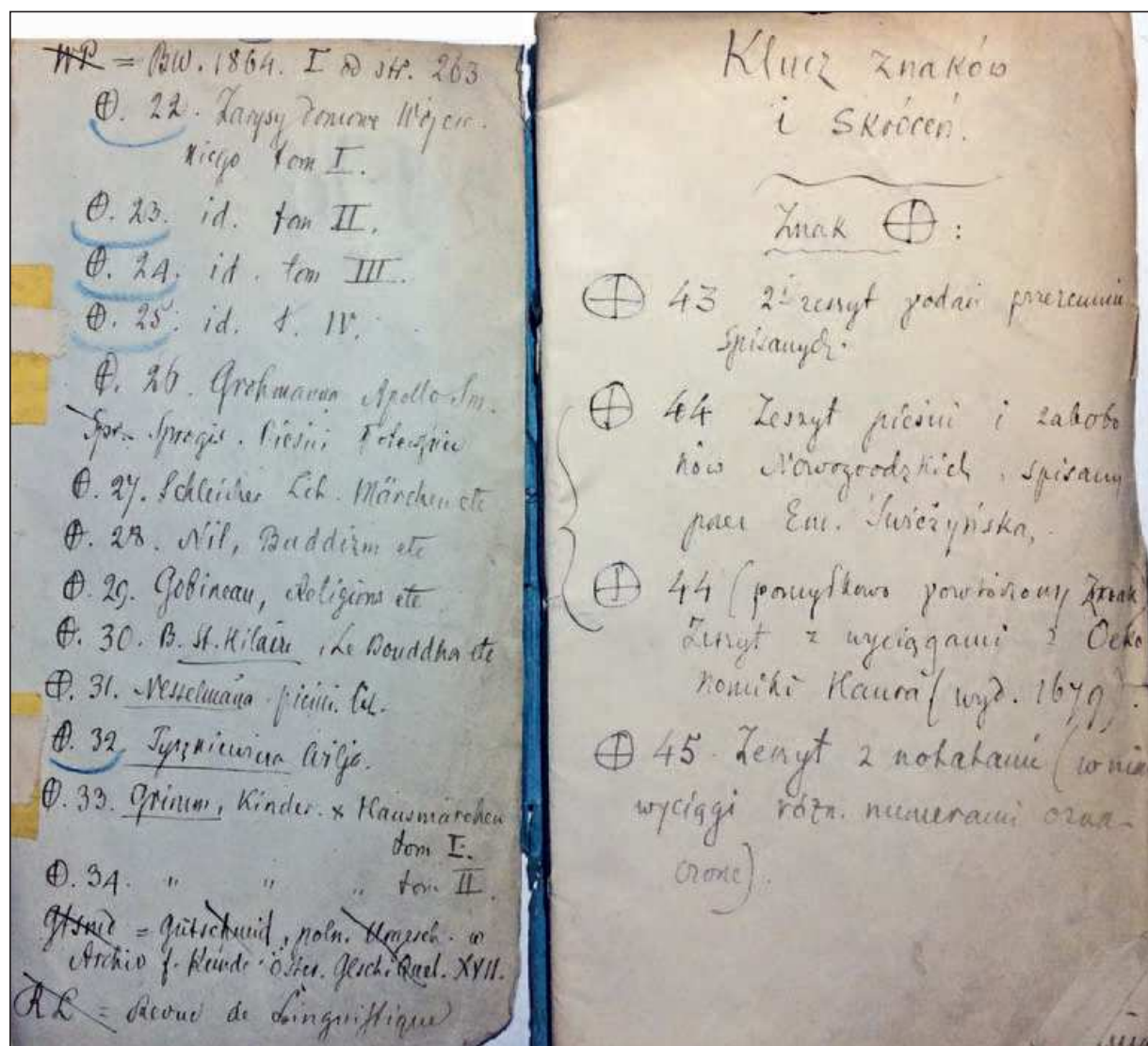
Fot. 1

Fot. 2

Kg, Kr 3-50 B 6 d
 Kg, Kr 3-51 Grad.
 Kg, Kr 3-138
 Kg, Kr 3-250
 D 8 ga 25 Ap 14-73
 Ap 14-300
 Ap xj 5
 Kg POZN VII 127
 Kg POZN VII 127
 Kg POZN VII 12E, 129.
 Chp 1/220. Ap 14-69
 Srup 728.
 W Jg. 64 // Rad. 1890, 440
 F. I. 164. 261. 294. 295. 299.
 Wa 3/501. bis. Wa 3/504
 Ap. 13-77 bis Wa 2-507, 510, 558
 Ap 13/78 // Kg KL 2/202, 220
 Kug. 118. 59
 Kug. 135 // ell's b. 9
 Kg Rv 2/145 ptauchy etc.

B 6 f Bura.
 f. Tęcza.
 ① A. 179 / Szlarka. Dęga Org. / Fyl. 453-
 -35.
 Org. nieur. Dęga = tęcza. / Gl. 1: 41.
 Daba-Jaga (jao tura) woda 2 łopu Gl 2: 22
 Gl. 4: 36 / Głaz 518-519 // Hecula.
 Kowik 24. 40 20. josta // Mikucki
 Cnr. I. 22 // Dągaus Kilpinnis Vesula
 200' tęcza // ① 33: 360 // 24: XVIII.
 Afama w naci w tęczy // ① 36: 20 pas
 Łany // 109 189 // ① 38: 202/3
 ① 39: 266. 269 sq // A 122 // MI: 56
 Ao. III: 255. Ap 6/195 // VI: 478 N. 22
 ① 205 bis. // 9 Ceta = tęcza
 Km. 239 sq. // Mh. 14, 15
 9 Tancra = chimara demowa go 184
 Fanga v. tega = tęcza.
 Km 148, RA-8-99 pięć vade
 £260. // Go. 74, tęga

Fot. 6

Znak ○ c.d.
 ○ = Kolberg Pieśni ludu polskiego
 Warsz. 1837. ○ Shon. = słowniku
 na 2 stronach pod konice tego dzieła.
 (K) Konopka Pieśni ludu Krakowskiego
 Kraków. 1840. (Znać w for: kpt)
 (14) Kolberg Lud. Pomorski. Cr. V.
 1880
 (15) Kolberg Lud. Kraś. Cr. II. 1873.
 (S) pater pod S tu.
 (16) Kolberg Lubelskie I.
 (17) " " II.
 (18) Kolberg. Pomors. Cr. II, 1876.
 (W) Acta wileńsk. Komisji archeogr.
 Littera rymuska ornam. tom.
 (L) List Łosia (leży tymczasem w ①)

Fot. 7

2 4 to Złota 2 4 w
 021 w. OWCA. (0. 21) Owca wołko
 Wołko. 2 4 w 21 7 wołko.
 2 4 w 6. Cud. rino
 E. 2. 6. 2. / S. 30. 1. w 3
 D 9 { 4 } W. 6. 7 / 19A
 ①. 4: 226, 232 / 10. 15
 WKL. II. 21 899 2 8 E2
 Gl. 4: 101 sq. 113 sq / 19. 509
 Gl. 551 / 10p. 65 / 7. 36
 Brial Ker. 116. // 5 19. 9 12
 D 8. E 5 H 2 // 10. 45
 A 5 a 3 H 5 // 12. 11
 ① 34: CXLI parciecia w ja-
 gnie. zmienio 25a na co 2a
 (A) 133 na g owca #2 19
 ciacodiga // 10p. 128
 72: 299 10p. 220.
 106. 128. 10p. 30.
 224 owca kora
 10p. 10p. 10p. 10p.
 KEPOZN VII 122

Fot. 8

2. Planowany słownik etnolingwistyczny

2.1. Tytuł słownika

Przegląd prac uczonego i fragmentów jego korespondencji ogłoszonej przez H. Łopacińskiego (1904) przekonuje, że kartoteka była przygotowywana jako *Słownik polskiej mitologii*. Jak się to ma do etnolingwistyki? Na pozajęzykoznawczą działalność naukową Karłowicza składają się m.in. prace teoretyczne i analityczne (zwłaszcza o charakterze porównawczym) dotyczące mitologii polskiej, słowiańskiej, litewskiej i greckiej. Dokładną ich bibliografię wraz z omówieniem podał H. Łopaciński (ibid.). Na podstawie tej literatury możemy wskazać, jak autor KSEKarł rozumiał terminy *mit* i *mitologia*.

W pewnym stopniu rozeznanie daje już SW. W drugim tomie, który ukazał się drukiem w 1900 r., czyli jeszcze za życia Karłowicza, znajdujemy następujące definicje:

Mit ‘opowieść a[lbo] wierzenie tradycyjne, przypisujące osobom, rzeczom i wypadkom cechy nadprzyrodzone’ (s. 1001);

Mitologia ‘nauka o mitach; połączenie podań mitycznych z opowiadaniem nauki o Bogu’ (s. 1001).

Jako przykłady użycia podano cytaty z prac uczonego. Można więc wnioskować, że zgadzał się on z tymi ujęciami. Jak wynika z jego publikacji i korespondencji, mit jako opowieść lub wierzenie tradycyjne traktował równoznacznie z przekazem ludowym (wiedzą ludową), a między mitologią a folklorem (rozumianym jako tzw. rzeczy ludowe (Karłowicz 1871)) stawiał znak równości (tak też w SFP, por. hasło *Mitologia i folklor* (s. 233–234)). Tym samym, opisując polską mitologię, charakteryzował polską duchową kulturę ludową, kładł nacisk na jej związki z wierzeniami i przekonaniami dawnych Słowian, ale nie pomijał przy tym wątków chrześcijańskich. Nieprzypadkowo w czasach Karłowicza termin *folklor* konkurował z *prawie-dzą* (Majewski 1896). Po tych uściśleniach nie ma chyba wątpliwości, że KSEKarł można uznać za kartotekę etnolingwistyczną.

W ludoznawczych i porównawczych pracach Karłowicza z dziedziny mitologii i literatury powszechnej widać ewolucję w podejściu do analizy mitów. W *Żydzie wiecznym tułaczem* (1873), *Pięknej Meluzynie i królewnie Wandzie* (1876a) oraz w *Podaniu o Walterze z Tyńca* (1881) Karłowicz był zwolennikiem teorii Maxa Müllera i Adalberta Kuhna, którą nazwano szkołą filologiczno-meteorologiczną. Jej podstawą było twierdzenie, że wszystkie mity odnoszą się do opozycji zimy i lata, wschodu i zachodu słońca oraz współwystępowania burzy i chmur i przy wykorzystaniu tego klucza należy je objaśniać.

Autor KSEKarł po zapoznaniu się z książką *Primitive Culture* Edwarda Burnetta Tylora (1871), której polskie wydanie później redagował, w badaniu mitów ostatecznie dołączył do szkoły antropologicznej (psychologicznej). Objaśniając genezę mitów, Tylor i jego uczeń Andrew Lang kładli nacisk na postrzeganie i rozumienie rzeczywistości przez człowieka (Karłowicz 1901).

Jakie znaczenie ma ta część wywodu dla KSEKarł? Otóż w doborze haseł, a także w układzie podhaseł, widać inspiracje antropologiczną szkołą Tylora.

2.2. Układ haseł w słowniku

Układ słownika etnolingwistycznego nie został dookreślony w żadnej z prac Karłowicza (usprawiedliwiał się on w liście do Michała Federowskiego z 13 maja 1890 r. następującymi słowami: „Cóż począć, sam jeszcze dla siebie nie ułożyłem ogólnego schematu, odkładając to ciągle na jutro” (za: Łopaciński 1904: 202)). Prawdopodobnie kolejność haseł i ich zawartość miały odpowiadać poglądom szkoły antropologicznej Tylora i Langa oraz porządkowi filozoficznemu w XIX-wiecznym ujęciu. Uczony wyłożył ten zamysł trzykrotnie, najpierw w referacie *Quelques mots sur le système et la méthode en mythologie* wygłoszonym 3 września 1889 r. w Sztokholmie podczas zjazdu orientalistów, później w polskim jego wariacie – *O stosunku mitologii do filozofii* zaprezentowanym 20 lipca 1891 r. na VI Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Polskich w Krakowie oraz w formie artykułu – *Mitologia i filozofia* (Karłowicz 1899). W pracach tych przewija się pogląd, że mitologia rozwinęła się z filozofowania, czyli zastanawiania się nad początkiem, przyczyną, związkami i końcem wszystkich rzeczy, zjawisk i istot.

W pewnym stopniu o układzie planowanego słownika możemy się zorientować z korespondencji uczonego do M. Federowskiego z 10 kwietnia 1890 r., w której czytamy:

Wychodzę z zasady, że: 1) wyobrażnia człowieka pierwotnego i dzisiejszego chłopą są filozofią pierwotną, tj. poglądem na świat i samego siebie, na początek, przyczyny, związek i cel wszystkich rzeczy; 2) że za tym układ zasobów folklorystycznych powinien być zupełnie taki sam, jak filozofii. 3) Ponieważ filozofia dzieli się na: a) teoretyczną (poznawalność) i b) praktyczną (wola, etyka, polityka, socjologia itd. – działalność), przeto i folklor (mitologia) dzielić się winien na a) teoretyczny i b) praktyczny.

a) *Folklor teoretyczny*. Pojęcia o początku, przyczynie, związku, przeznaczaniu (celu) wszech rzeczy.

Tu trzeba wziąć porządną jaki układ nauk, czyli systematykę. Według niego okażą się nauki o niebie, ziemi, człowieku i szczegółowo o: słońcu, księżycu, gwiazdach, chmurach, piorunie itd. (astronomia, meteorologia, kosmografia... mityczna). Potem o ziemi: α) kamienie (geologia, mineralogia...), β) rośliny (botanika), γ) zwie-

rzęta (zoologia, fizjologia itd.), δ) człowiek (wszystkie nauki o ciele i duchu ludzkim, rozumie się, zawsze z punktu widzenia mitycznego).

b) *Folklor praktyczny*. Tu należą wszystkie fakta mitologiczne, odnoszące się do chęci wywarcia wpływu na: A) bogów, B) rzeczy (gwiazdy, zwierzęta itd.), C) ludzi (czary, medycyna, moc słowa itd.). Tu należy kult i religia, o ile dążą do czynnego wdania się człowieka w porządek wszechświata (za: Łopaciński 1904: 201–202).

Tę odpowiedź Federowski wykorzystał w *Ludzie białoruskim na Rusi Litewskiej* (1897–1981), o czym pisze w jego pierwszym tomie (1897: X).

W obecnym kształcie KSEKarł w sposób niezamierzony przez autora ma układ mieszany (alfabetyczno-semantyczny), niewątpliwie jest to efekt niedopracowania tego zbioru. Najpierw Karłowicz ułożył kartotekę alfabetycznie, a później zaczął ją porządkować semantycznie, nie doprowadził tego jednak do końca, dlatego w KSEKarł mamy chaos. Na przykład do obszernego hasła (kategorii) ZWIERZĘTA włączył Ciele, Byka i Wołu, ale już fiszki składające się na KROWĘ znajdują się oddzielnie pod literą K. Osobno jest też KOŃ, który – nie wiadomo dlaczego – nie figuruje w *Katalogu zwierząt ułożonych abecedłowo*. Tego typu niekonsekwencji jest więcej i są one jeszcze nawet bardziej zawiłe. W ZWIERZĘTACH poza zwierzętami hodowanymi i dziko występującymi w Polsce mamy: Lwa, Małpę, Panterę, Słonia, Świnę morską, Wielbłąda i Tygrysa oraz mitycznego Jednorożca.

W DOMU (BUDOWLI) zostały wydzielone m.in.: Karczma, Kościół, Loch, Łażnia, Miasto, Wieś, Pożar, Dzwonnica i Wieża, a w DOMU (RODZINIE): Ojciec, Matka, Mąż, Żona, Rodzice, Syn, Cóрка, Bękart, Baba i Dziad, Brat, Siostra, Bliźnięta, Dziecko, Krewni, Ciotka, Pobratymstwo, Rodzeństwo, Macocha, Schwagier, Zięc, Pasierb(ica), Kochanka, Sierota, Wdowa i Rodzeństwo. Już ten krótki przegląd zawartości haseł DOM i ZWIERZĘTA pokazuje niekonsekwencje i w pewnym stopniu dowolność w porządkowaniu materiału, a także prowokuje pytanie o dobór jednostek.

Słownik najprawdopodobniej docelowo miał mieć układ semantyczny (tak wynika z listu do Federowskiego) według następujących kategorii (używam terminologii z prac Karłowicza): KOSMOGRAFIA, POWIETRZANIA, KAMIENIE, ROŚLINY, ZWIERZĘTA i CZŁOWIEK. Wymienione wyżej hasła główne miały być przyporządkowane tym klasom.

2.3. Artykuł hasłowy na tle SSiSL i CД

W obrębie haseł głównych (jeśli nie mają podrzędnych jednostek), a przede wszystkim w podhasłach pojawiają się bardziej szczegółowe informacje znaczeniowe. Przyjrzyjmy się budowie artykułu hasłowego CZAROWNICA (C7), przykładając do tego fasety stosowane w SSiSL (w tym słowniku CZAROWNICA z pewnością wejdzie do planowanego tomu *Religia. Demonologia*).

Komponenty hasła CZAROWNICA z planowanego słownika Karłowicza ustalone na podstawie fiszek	Fasety z SSiSL
Czarownica, Baba Jaga, jędza, dobroczynna wróżka, nieszkodliwa czarownica	Nazwa z uwzględnieniem jej różnych znaczeń i odniesień, derywaty, synonimy, kohiponimy...
Góry: Babia Góra i Babie Nogi w Tatrach	Lokalizacja, lokalizator: lokalizacja przedmiotu hasłowego lub przedmiot hasłowy jako miejsce czegoś innego
Czarownik Stosunki z diabłem Zły duch Twardowski	Kolekcje i kompleksy: z jakimi rzeczami i zja- wiskami współwystępuje przedmiot hasłowy, pełniąc wspólną funkcję
Zjazd czarownic Uroki, czary, miłosne czary, czary na czyją śmierć, przeszkody w czarach, usypianie Narzędzia czarnoksiężskie Palenie, pławienie, dręczenie czarownic Przemiany czarownicy Czarownicy mąż uwięziony, ona się mści Czarownica wyznaje coś na mękach Czarownica córkę, syna w coś zaklina Czarownica prześladowuje kogoś w różn[ych] metamorf[ozach] Czarownica daje list v. polecenie do 2-go cza- rownika Czarownica rzuca sen na osy Posiekane ciało czarownicy ożywia się Zakochany(a) bez wzajemności mści się na kochance(ku)	Czynności, procesy, stany, jakie wykonuje, jakim podlega lub w jakich znajduje się przedmiot hasłowy
Czarownica a deszcz i burza Czarownica i mleko krowy Niemożność złowienia ryby	Działania sprawcze
Czarownica przemienia się w wilkołaka Żaba [czarownica zmienia się w żabę]	Przemiany, jakim podlega przedmiot hasłowy

Wychodząc od folkloru, zgodnie z założeniem, że mitologia i folklor to jedność, Karłowicz zapisywał na fiszkach przede wszystkim poszczególne wątki pieśniowe. Sposób ich ujęcia w postaci prostego zdania przywodzi na myśl składową definicji kognitywnej – zdanie minimalne. W SSiSL zdania te są porządkowane w kategorii wyższego rzędu, jednak w przypadku KSEKarł nie można mówić o jakichś powtarzalnych fasetach.

Pozostaje jeszcze pytanie, jak CZAROWNICA z KSEKarł ma się do artykułu hasłowego БЕДЬМА (СД I: 299–301) autorstwa Ludmiły N. Winogradowej i Swietłany N. Tołstojowej. W moskiewskim słowniku etnolingwistycznym w omawianym hasle wyróżniono 9 segmentów: 1) Pochodzenie; 2) Cechy charakterystyczne (cechy

wyglądu, zdolność zmieniania się w zwierzęta); 3) Czas aktywności; 4) Szkodliwe działania (zabieranie mleka krowom); 5) Zabezpieczenie się przed działalnością czarownicy; 6) Sposoby jej rozpoznawania; 7) Symboliczne unicestwienie; 8) Wierzenia dotyczące jej śmierci; 9) Sabat czarownic. W CZAROWNICY z KSEKarł w odróżnieniu od ujęcia rosyjskich etnolingwistek nie zostały wyeksponowane informacje o pochodzeniu tej postaci i czasie jej aktywności, z pewnością jednak znajdują się one w licznych źródłach, do których odsyłają skróty. Ponadto, w kartotece jest więcej danych folklorystycznych, a w CД – etnograficznych. W ogólnym jednak zarysie – co nie dziwi, ze względu na silne spetryfikowanie wizerunku czarownicy w kulturach słowiańskich – artykuły hasłowe pod względem wypełnienia treściowego są podobne.

2.4. Planowany słownik Karłowicza a SSiSL i CД

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (2010: 24) zestawiała słowniki etnolingwistyczne lubelski i moskiewski w postaci tabeli, którą teraz rozszerzam o jedną kolumnę i jeden wiersz (2. Układ słownika), aby na tym tle pokazać nieukończony słownik Karłowicza.

Wyszczególnienie	CД	SSiSL	Słownik Karłowicza
1. Cel	Rekonstrukcja prасłowiańskiego dziedzictwa kulturowego w zakresie kultury duchowej, objaśnienie etnogenezy i etnokulturowej historii Słowian	Rekonstrukcja tradycyjnego obrazu świata i człowieka	Rekonstrukcja ludowej wizji świata i człowieka obejmująca wątki słowiańskie i chrześcijańskie (synkretyzm) obecne w polskim folklorze. Przez odwołania do literatury obcojęzycznej i mitologii greckiej rekonstrukcja ta jest umieszczana na szerszym, ogólnoeuropejskim tle
2. Układ słownika	Układ alfabetyczny	Układ semantyczny według „biblijnego” porządku świata: I. Kosmos, II. Rośliny, III. Zwierzęta, IV. Człowiek, V. Społeczeństwo, VI. Religia. Demologia, VII. Czas. Przestrzeń. Miary. Kolory	Układ semantyczny według XIX-wiecznego porządku filozoficznego i koncepcji Tylora: I. Kosmografia, II. Powietrznia, III. Kamienie, IV. Rośliny, V. Zwierzęta, VI. Człowiek

Wyszczególnienie	CJ	SSiSL	Słownik Karłowicza
3. Jednostka opisu (a) i typ słownika (b)	a) Semantyczne jednostki „języka kultury”, tj. pojęcia istotne dla kultury słowiańskiej; b) słownik ideograficzno-kulturowy z elementami słownika objaśniająco-funkcjonalnego	a) Przedmiot mentalny dostępny przez badanie danych językowych, tekstowych i zachowaniowych; b) słownik ideograficzny i onomazjologiczny	a) Pojęcia istotne dla kultury polskiej ujawnione przede wszystkim w folklorze słownym; b) docelowo miał to być słownik onomazjologiczny
4. Typ definicji i budowa artykułu hasłowego	Eksplikacja podzielona na segmenty (bloki tematyczne)	Definicja kognitywna. Artykuł hasłowy składa się z eksplikacji i dokumentacji	Trudny do określenia. Prawdopodobnie definicja miała być podzielona na segmenty, a w ich obrębie na wątki pieśniowe ujęte w postaci lapidarnych zdań
5. Podstawa materiałowa	Materiał ogólnosłowiański, dane językowe, etnograficzne, rzadziej teksty folkloru	Polski materiał XIX- i XX-wieczny, dane językowe, teksty ludowe i zapisy wiedzy „przyjękowej”	Polski materiał XIX-wieczny i wcześniejszy drukowany i dostarczany przez informatorów, w tym wycinki z gazet. Przede wszystkim teksty folkloru (najliczniej pieśni), w niewielkim stopniu informacje etnograficzne i językowe
6. Geografia	Wszystkie kraje słowiańskie	Teren etnicznie polski	Teren etnicznie polski w ujęciu XIX-wiecznym, czyli uwzględniający też Kresy Wschodnie

Uwagi końcowe

KSEKarł nie nadaje się do druku, i to z kilku powodów. Po pierwsze, jak napisałem wyżej, kartoteka jest niedopracowana, nieukończona i zestawiona chaotycznie, dlatego nie wiadomo, jak w szczegółach miałyby wyglądać: 1) kolejność haseł w słowniku, 2) długość cytatów (poszczególne strofy pieśni, streszczenia legend i podań czy też całe długie teksty?) i 3) odwołania do literatury obcojęzycznej. Jeśli weźmiemy pod uwagę, że bardzo duża część materiału jest sygnowana skrótami, to uświadomimy sobie, jak duży wkład pracy należałoby wnieść w dotarcie do cytowanych publikacji. W dodatku często była to prasa codzienna z końca XIX w., której stopień zachowania w bibliotekach i archiwach jest bardzo mały. Kolejną nierozstrzygniętą sprawą jest ortografia cytatów. Niektóre z nich są podane w pisowni gwarowej (z różnym, niekonsekwentnym stopniem szczegółowości), inne w zapisie literackim.

Po drugie, nie mamy informacji, jak Karłowicz planował definiować poszczególne hasła. Ani próbka z WEPI (por. przypis 2), ani też dokładne zapoznanie się z zawartością fiszek nie dają dokładnego wyobrażenia na ten temat. Jedno jest pewne, definicje w słowniku etnolingwistycznym musiały być inne niż w SKarł i SW. Żadnych szczegółów jednak nie znamy, wszystko pozostaje w sferze domysłów.

Po trzecie, kartoteka nie daje bezpośredniej informacji na temat geografii faktów kulturowych (zwyczajów, obrzędów czy wreszcie tekstów folkloru i słownictwa). Podobnie jak SKarł także słownik etnolingwistyczny miał obejmować obszar np. Wileńszczyzny, zachodniej Białorusi i zachodniej Ukrainy, ale z naciskiem na polskość. Czy jednak obce wpływy kulturowe miały być uwzględniane i komentowane? Na to pytanie nie znajdziemy odpowiedzi.

Po czwarte, KSEKarł zawiera bogaty materiał, ale zebrany nierównomiernie, jeśli idzie o zasięg polskiego etnosu w XIX w. i aspekt gatunkowy (dominują pieśni, znacznie mniej jest legend i podań, pozostałe gatunki folkloru słownego zostały właściwie pominięte). Słownik nie dałby więc pełnego wyobrażenia o ludowej wizji świata i człowieka.

Po piąte (jest to najważniejszy argument), nie ma potrzeby publikowania KSEKarł, gdyż polski materiał ludowy jest fachowo opracowywany w postaci SSiSL. Słownik etnolingwistyczny Karłowicza jest świadectwem epoki, ale jego publikacja dziś do nauki niewiele by wniosła.

Podane argumenty przeciwko publikacji KSEKarł nie stoją w sprzeczności z inną formą upowszechnienia tego zbioru – zdigitalizowaniem materiałów *in crudo*. Takie działanie byłoby znacznie łatwiejsze, ale i tak niepozbawione koniecznych ingerencji np. w postaci rozwinięcia skrótów źródeł i rozstrzygnięcia kolejności haseł.

Wykaz rękopisów

KARŁOWICZ J., *Objaśnienia do słownika gwarowego*, sygn. PAU KSG 3604/1899.

KARŁOWICZ J., *Przedmowa tymczasowa do Słownika gwar polskich*, sygn. PAU KSG 3599/1899.

KSEKARŁ: Kartoteka słownika etnolingwistycznego J. Karłowicza, sygn. PAU W I–191a.

Umowa między Mieczysławem Karłowiczem a Janem Łosiem, sygn. PAU KSG 3312/1904.

Literatura

FEDEROWSKI M., 1897–1981, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1891*, t. 1, Kraków 1897; *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1893*, t. 2, Kraków 1902; *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1894*, t. 3, Kraków 1903; *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. 4, red. S. Ponia-

- towski, Warszawa 1935; *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. 5, red. A. Obrębska-Jabłońska, Warszawa 1958; *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. 6, red. A. Obrębska-Jabłońska, Warszawa 1960; *Lud białoruski*, t. 7, red. A. Obrębska-Jabłońska, Warszawa 1969; *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*, t. 8, red. M. Czurak, Warszawa 1981.
- KARŁOWICZ J., 1871, *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe*, Warszawa.
- KARŁOWICZ J., 1873, *Żyd wieczny tułacz. Legenda średniowieczna. Opowiedział i krytycznie rozebrał...*, „Biblioteka Warszawska” III, s. 1–13, 214–232.
- KARŁOWICZ J., 1876a, *Piękna Meluzyna i królewna Wanda*, „Ateneum” II, s. 457–498, III, s. 137–167.
- KARŁOWICZ J., 1876b, *Przyczynki do projektu wielkiego słownika polskiego*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” IV, s. XIV–XCIV.
- KARŁOWICZ J., 1881, *Podanie o Walterze z Tyńca*, „Ateneum” IV, s. 214–234.
- KARŁOWICZ J., 1899, *Mitologia i filozofia*, [w:] *Prawda. Książka zbiorowa dla uczczenia dwudziestopięcioletniej działalności Aleksandra Świętochowskiego 1870–1895*, Lwów, s. 197–205.
- KARŁOWICZ J., 1901, *Najnowsze kierunki badań mitologicznych (podług J. Króla)*, „Wisła” XV, s. 580–589, 669–682.
- ŁOPACIŃSKI H., 1904, *Ludoznawstwo, mitologia, kultura pierwotna*, [w:] *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903). Książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”*, Warszawa, s. 192–294.
- MAJEWSKI E., 1896, *Folklor czy prawiedza?*, „Wisła” X, s. 692.
- MAJEWSKI E., 1904, *Jan Karłowicz (zarys życia)*, [w:] *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903). Książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”*, Warszawa, s. 1–30.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA S., 2010, *Dwa słowniki etnolingwistyczne – moskiewski i lubelski*, [w:] W. Chlebda (red.), *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, Opole, s. 21–32.
- PIOTROWSKI T., 2010, *Słowniki języka polskiego*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, wyd. III, Lublin, s. 601–618.
- RAK M., 2017, *Z dziejów Słownika gwar polskich Jana Karłowicza. Kartoteka i działania wydawnicze*, „LingVaria” nr 2 (24), s. 263–288, [on-line:] <https://doi.org/10.12797/LV.12.2017.24.17>.
- SFP: J. Krzyżanowski (red.), *Słownik folkloru polskiego*, Warszawa 1965.
- SGK: B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław 1967–1976.
- SKARŁ: J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI (t. IV–VI do druku przygot. J. Łoś), Kraków 1900–1911.
- SSiSL: J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. I: *Kosmos*, z. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996; z. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; z. 3: *Meteorologia*, Lublin 2012; z. 4: *Świat, światło, metale*, 2012; t. II: *Rośliny*, z. 1: *Zboża*, 2017.
- SW: J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927.
- SWOKARŁ: J. Karłowicz, *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim*, Kraków 1894–1905.

TYLOR E.B., 1871, *Primitive Culture. Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*, London [wyd. pol.: *Cywilizacja pierwotna. Badania rozwoju mitologii, filozofii, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów*, t. 1–2, oprac. J. Karłowicz, tłum. Z. Kowerska, Warszawa 1896–1898].

WEPI: J. Aleksandrowicz (red.), *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. I–LV, Warszawa 1890–1914.

СД: Н.И. Толстой (ред.), *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, т. 1–5, Москва 1995–2012.

**Jan Karłowicz's "Fourth Pyramid".
Card Index of the First Ethnolinguistic Dictionary in the History of Polish Linguistics
Summary**

The paper describes the card index of J. Karłowicz's ethnolinguistic dictionary, identified in 2017 and currently held at the Archive of Science of Polish Academy of Sciences and Polish Academy of Arts and Sciences in Cracow. The aim is to discuss the contents of the index against the background of the achievements of contemporary Slavic ethnolinguistics and its two greatest accomplishments: *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (ed. J. Bartmiński) and *Славянские древности* (ed. N.I. Tolstoj).